

مستندنگاری مدیریت جهادی و پشتیبانی غیرنظامی دوران دفاع مقدس
(مطالعه موردی استان خوزستان)
غلامرضا علاماتی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۷

چکیده:

اندیشه حضرت امام خمینی (رحمه‌الله علیه) در رابطه با دفاع مقدس مبتنی بر مشارکت مردم در همه امور مهم کشور در ابعاد مختلف تعیین شده است و در اندیشه امام (رحمه‌الله علیه) تنها کلید راه گشا، بسیج عمومی مردم است که می‌تواند مشکلات را مرتفع نماید. در هشت سال دفاع مقدس در کنار فرماندهان نظامی، مدیران دولتی در سازمانها و موسسات غیرنظامی در پشت جبهه‌های نبرد، تداوم و استمرار مقاومت در مقابل دشمن پشتیبانی کرده‌اند. در این پژوهش سعی شده است از روش توصیفی و تحلیلی و کیفی با بهره‌گیری از تجربیات ۱۵ نفر از مدیران غیرنظامی و مصاحبه با آنان، پدیده مدیریت جنگ تحمیلی را در شهرها و پشت جبهه مورد بررسی قرار داده و با دسته بندی و خلاصه کردن و تفسیر و تجارب مدیریتی آنان در زمان جنگ تحمیلی ده اقدام برجسته مدیران نتیجه گیری شده است و می‌تواند الگویی برای نسل‌ها در آینده باشد لذا بازخوانی تجارب مدیران دولتی آن دوران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد و می‌تواند موتور محرک پیشرفت ایران در مولفه‌های مختلف باشد.

واژگان اصلی: مدیریت جهادی، پشتیبانی غیرنظامی، دفاع مقدس، مستندنگاری.

۱. استادیار دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

مقدمه

دفاع مقدس تجربه تاریخی مردم ایران مملو از خاطرات تلخ تجاوزها و دخالت‌های نیروهای خارجی بیگانه در امور داخلی کشور بوده است به گونه‌ای که حادثه تلخ قراردادهای گلستان، ترکمنچای، آخال از اذهان ایرانیان پاک نمی‌شود و همچنین حادثه تلخ دخالت غرب در کودتا علیه ایران را در برداشته است.

یکی از برجسته‌ترین نمادهای عملیاتی فرهنگ ایثار و مقاومت و جهاد را باید دوران هشت سال دفاع مقدس دانست و به تعبیر حضرت امام خامنه‌ای: «جنگ ما (دفاع مقدس) جنگ دفاعی بود.... ملت ایران نشان داد آن جایی که پای دفاع از هدایت ملی و آرمان‌های عزیز از هویت ملی در میان است ایستادگی او، ایستادگی درس آموز است.» (دیدار با جمعی از رزمندگان و فرماندهان دفاع مقدس ۱۳۸۵/۸/۲۹).

جنگ تحمیلی عراق علیه ایران در شرایطی آغاز شد که ایران در حال استقرار نظام جمهوری اسلامی و مقابله با بحران‌های پس از آن بود. هنوز مدت زیادی از انقلاب اسلامی نگذشته بود که ابرقدرت‌های جهانی با حمایت از نیروهای مهاجم حزب بعث عراق، زمینه را برای تغییر توازن قوا در منطقه و کاهش توان نظامی و ایدئولوژیک نظام اسلامی در منطقه فراهم آوردند. بدین ترتیب طولانی‌ترین جنگ قرن بیستم با تهاجم نیروهای بعثی عراق از طریق زمین، هوا، دریا به خاک جمهوری اسلامی ایران آغاز شد و حدود ۱۵ هزار کیلومتر مربع از خاک ایران به اشغال آنان درآمد.

در چنان شرایط حساس، عبور کشور از شرایط بحرانی ناشی از انقلاب و جنگ تنها با برخورداری از نیروی انسانی توانمند ممکن بود. تحول نیروی انسانی در سازمانها در تمامی سطوح ساختار سیاسی و مدیریتی کشور موجب شده بود تا کشور به شکلی بی سابقه شاهد حضور مدیران جوان در سازمانها باشد.

علی رغم اینکه مدیران دولتی جدید فاقد تجربه‌ی سیاسی در اداره کشور بودند و جنگ نیز به ملت ایران تحمیل شده بود، وجود ویژگی جمعیت و مدیران جوان و ایمان سرمایه‌ای عظیم برای ملت ایران در صحنه مدیریت بومی کشور و میدان نبرد بود که در نهایت به مقاومت و پایداری مردم ایران در مقابل استکبار جهانی و انزوای آنان در منطقه گردید.

موفقیت‌های آن دوران حاصل تلاش، ایثار و فداکاری مجموعه‌هایی از فرماندهان و مدیران غیر نظامی بوده است و تلاش مدیران غیر نظامی علاوه بر پشتیبانی لجستیکی و مادی از جبهه‌ها

در عقبه باعث تأمین معیشت و تداوم زندگی عادی مردم فراهم نمود و همکاری‌های متقابل نظامی و غیرنظامی موجب اتصال و همراهی مدیران غیرنظامی از جبهه گردید. در این پژوهش سعی شده است با بهره‌گیری از تجارب مدیران غیرنظامی استان خوزستان نحوه مدیریت مدیران دولتی استان خوزستان در دوران دفاع مقدس را بررسی و به عنوان الگو به نسل‌های آینده منتقل نماید.

روش پژوهش

در این مقاله با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی و کیفی و با بهره‌گیری از ابزارهای مشاهده کتابخانه و مصاحبه با مدیران میانی و عالی مشغول به خدمت در دوران دفاع مقدس بهره‌جسته شده است.

اهمیت و ضرورت موضوع

با توجه به هزینه‌های عظیم معنوی و مادی به جای مانده از جنگ، بازخوانی تجربیات مدیران دولتی دفاع مقدس از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. دانستن تصمیم‌گیری مدیران غیر نظامی در آن شرایط بحرانی و منحصربه‌فرد که با ابتکار عمل بود موجب اعتماد به نفس مدیران و دستاوردی بسیار عظیم است که در نیروی انسانی کشور ما نهادینه شده و موجب اعتماد به نفس مدیران است و هم چنین باعث بهره‌برداری از منابع و ظرفیت‌های ملی و بهینه‌سازی مصرف آن‌ها و کاهش هزینه‌ها؛ افزایش انسجام و استحکام داخلی برای انجام وظایف دستگاه‌های کشوری و لشکری می‌شود و در صورت انتقال صحیح به نسل‌های آینده می‌تواند یکی از مؤلفه‌های پیشرفت مادی باشد. و در صورتی که به تجارب گران سنگ توجه نشود مطمئناً باید هزینه‌های دوباره آزمودن را در شرایط جنگ بپردازیم که خسارات زیادی مادی و معنوی را بدنبال دارد.

سؤال اصلی: شیوه مدیریت مدیران غیر نظامی (دولتی) استان خوزستان در شرایط بحرانی تهاجم عراق به ایران چگونه بوده است؟

سؤالات فرعی:

- ۱- اقشار مختلف مردم خوزستان در دفاع از شهرها و کمک‌رسانی به رزمندگان چگونه اقدام نموده‌اند؟
- ۲- مدیران غیر نظامی استان خوزستان برای پشتیبانی از رفاه و آسایش مردم جنگ زده چگونه اقدام کرده‌اند.

۳- امکانات، منابع و تجهیزات در مناطق جنگ زده چگونه توزیع شده است؟

تعاریف و اصطلاحات

مدیریت و مدیریت جهادی

علم مدیریت به عنوان شاخه‌ای از علوم انسانی، رشته‌ای است که چرایی، چیستی و چگونگی مدیریت را در شاخه‌های متنوع نظری و کاربردی را در بر گرفته و نگاه و نگرش به موضوع مدیریت را رقم می‌زند. علوم انسانی و از جمله علم مدیریت با نحوه غیرقابل اجتنابی هموارند تحولات اجتماعی تأثیرپذیر بوده است اما با وقوع انقلاب اسلامی ایران شاهد رویش و نگرش‌های مدیریت اسلامی و ریزش تفکرات غیر الهی بوده‌ایم، وقایع انقلاب اسلامی سهم به‌سزایی در تغییر مبانی، اصول، ماهیت فرهنگ و گفتمان حاکم بر رویکردهای مدیریتی داشته است و بسیاری از معادلات اداره و تعالی نظام حکومتی و اجزای آن را به هم زده و منجر به تولد ادبیات فرهنگ و مدیریت جهادی شده است. (رشیدزاده، ۱۳۹۱: ۷۶)

عناصر اصلی مدیریت جهادی

مدیریت جهادی با عناصر متعددی مانند فرهنگ، محیط شناسی، دشمن شناسی، ساختارها و فرایندها ارتباط دارد. عنصر اصلی مدیریت جهادی، روحیه جهادی است و از احوال و رفتار ناشی از طرز تلقی فرد یا جامعه از شرایط و اوضاع حاکم بر محیط زندگی، کار و مأموریت که تمایل یک فرد، گروه، سازمان یا جامعه را به مبارزه و دشمن ستیزی و گشودن گره‌های کور و عبور از گردنه‌های بسیار سخت با فداکاری، ایثار، ابتکار، اتکای به خود و اعتماد به نفس و توکل به خدای متعال و سایر آنها نشان می‌دهد. روحیه در پرتو ایمان، انضباط، آموزش، تعقل، عمل صالح، سلامت، چالاکی، سرعت، دقت و مقاومت جسمانی اوج می‌گیرد و در سخت‌ترین شرایط بحران، کارآمدی خود را به ظهور می‌رساند. (رشید زاده، ۱۳۹۱: ۹۶)

مدیریت غیرنظامیان در جنگ

در هر جنگی همه کشور در عرصه‌های گوناگون درگیر مشکلات فراوانی می‌شود در چنین شرایطی علاوه بر نیروهای مسلح باید سایر ارگانهای حکومتی وارد میدان شوند و نقش ایفا کنند. قوه مجریه یکی از ارگانهایی است که در جنگ وظیفه مدیریت مسائل اقتصادی و تأمین امکانات و تجهیزات مورد نیاز و توزیع عادلانه آنها در سراسر کشور و همچنین مدیریت مسائل بهداشتی از جمله تأمین دارو و برگزاری کلاس‌های درس و... دارد. قوه قضاییه وظیفه برخورد با قانون شکنان و فتنه برانگیزان در داخل کشور را بر عهده دارد. قوه مقننه هم با قانون گذاری صحیح

می تواند دولت را در مسیر انجام وظیفه خود کمک کند. (نوری، ۱۳۹۶)

پشتیبانی غیرنظامیان در جنگ

مردم مهمترین عنصر در پشتیبانی از جبهه‌ها محسوب می‌شوند. این پشتیبانی هم مادی است و هم معنوی. این پشتیبانی هم حضور در جبهه است و هم کمک‌های نقدی و غیرنقدی. نکته مهم در پشتیبانی غیرنظامیان در جنگ، ساماندهی این امور است. نظم و نظام دادن به پشتیبانی‌ها باعث اثرگذاری پشتیبانی می‌شود. سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در ساماندهی گروهایی مردمی و پشتیبانی در دوران دفاع مقدس در قالب بسیج کمک شایانی به پیروزی در جبهه‌های حق علیه باطل نمود. (عامری، ۱۳۹۶)

فرماندهی در جنگ

فرماندهان در جنگ نوک پیکان مبارزه با دشمن هستند. مدیریت فرماندهان در جنگ سرنوشت ساز است لازمه این مدیریت شجاعت و ایمان و اخلاص و تخصص است. در صحنه مبارزه فرماندهی درست موجب پیروزی و امید بخشیدن به همه پیکره جامعه است دفاع مقدس پرست از رشادت‌های فرماندهان جوان و نابغه که همیشه در صف اول لشکر بودند. در میدان فرماندهی می‌کردند نه در اتاق‌هایشان فرسنگ‌ها دورتر از خط مقدم. (چناری، ۱۳۹۶)

۱. نقش مردم در دوران دفاع مقدس

۱.۱. دفاع مردم از شهرها

در زمان عدم دسترسی به سپاه و بسیج به علت حضور اکثر نیروها در خرمشهر در اوایل جنگ، مردم هویزه با جان و دل و اسلحه‌های سبک از شهر و کشور دفاع می‌کردند. اولین نیروهای اعزامی برای کمک به هویزه نیروهای مردمی مسجد جزائری اهواز، به فرماندهی شهید اصغرگندمکار و عده‌هایی از بچه‌های کازرون حدود ۲۰۰ نفر به فرماندهی شهید علی اکبر پیرویان، بدون اسلحه و فقط با نارنجک‌های دست ساز مخلصانه از کیان کشور دفاع می‌کردند. (آشینه گر، ۱۳۹۶) یکی از نکات مهم و اساسی در دوران دفاع مقدس اداره مردمی جنگ بود. مردم نقش محوری در ایستادگی و مقاومت در خرمشهر داشتند. بدنه، گوشت و پوست و استخوان مردمی بود که مقابل تهاجم دشمن ایستادند و با یک اسلحه ۳۰۰ میلی‌متری مقابل ارتشی تا دندان مسلح و با برنامه می‌ایستادند. مردم بیش از مسولین و قبل از مسولین و قوی‌تر از مسولین در اداره جنگ نقش مؤثر

داشتند. (بیانک، ۱۳۹۶) یکی دیگر از جلوه‌های نقش مردم در دوران دفاع مقدس حرکت‌های خودجوش مردمی در انجام امور پشتیبانی بود، مثلاً در اهواز مجموعه انجمن اسلامی بازار یا بعضی از خیرین اهواز، در قالب تشکل‌های مردمی در مساجد فعالیت می‌کردند. مراکز جمع‌آوری کمک‌های مردمی، تهیه غذا و پوشاک، راه‌اندازی آشپزخانه و... به صورت خودجوش مردمی شکل گرفت و بعدها به نهادهای رسمی تبدیل شد. (صافدل، ۱۳۹۶)

۲.۱. کمک‌های مردمی

در اوایل دوران دفاع مقدس کشور آمادگی لازم برای تدارک و پشتیبانی از جبهه‌های حق علیه باطل را نداشت به همین دلیل کمک‌های مردمی از طرف تمام اقشار در پیشبرد جنگ نقش کلیدی داشت. این کمک‌ها با اختیار و از روی وظیفه‌شناسی انجام می‌شد. مردم یا خود عازم جبهه‌های جنگ گشته بودند یا ارزاق و کالا در حد بضاعت خود برای کمک و پشتیبانی جبهه‌ها ارسال می‌کردند. (آملزاده، ۱۳۹۶)

۳.۱. حضور اقشار مختلف در جنگ

به گفته حضرت امام خمینی (رحمه‌الله علیه) نعمت جنگ خیلی چیزها به ما آموخت. برخی از برکات و نعمت‌های جنگ عبارت‌اند از: افزایش وحدت و همبستگی مردم، عدم افزایش بی‌جهت و بی‌منطق قیمت‌ها توسط فروشندگان و مغازه‌داران، انجام کارهای بزرگ و چشمگیر با اعتبارهای اندک، همکاری دستگاه‌های اجرایی همچون اطلاعات، سپاه، شهربانی، ژاندارمری، کمیته‌های انقلاب اسلامی و... با یکدیگر در راستای پیشبرد جنگ، علاوه بر موارد ذکرشده جنگ تحمیلی باعث وحدت و یکپارچگی مردم ایران شد. (شفائیان، ۱۳۹۶) بعد از شروع جنگ اقشار مختلف مردم با تشکیل جلساتی در شورای تأمین و ستاد پشتیبانی سعی در ساماندهی و جمع‌آوری ارزاق و کالاهای ارسالی به جبهه‌ها برآمدند. جنگ روحیه ملی‌گرایی مردم را افزایش داده بود و مردمی با ادیان مختلف از جمله مسلمان و مسیحی و ارمنی برای دفاع از کیان کشور به میدان آمده بودند و همه برای ایران جان فشانی می‌کردند. (بدیروی، ۱۳۹۶)

۲. نقش جهادسازندگی در دوران دفاع مقدس

جهاد سازندگی با شروع جنگ تحمیلی نقش مؤثر و چشمگیری در زمینه فعالیت‌های مهندسی در جبهه‌ها ایفا کرد و شاید بتوان اذعان کرد بخش بزرگی از پروژها در عملیات‌ها مدیون ایشان و

فداکاری جهادگران این سنگرزازان بی سنگر بوده است. (قیم، ۱۳۹۷:۳۷۲)

جهاد سازندگی نقش کلیدی و مهمی در جنگ تحمیلی برعهده داشت. اقدامات مؤثر و حیاتی جهاد سازندگی باعث پیروزی نیروهای خودی شد که برخی از این اقدامات عبارت‌اند از: ۱. پشتیبانی، مهندسی رزم و امداد و درمان در جبهه‌ها، ۲. ساخت سنگر برای نیروها ۳. ساخت سایت‌های موشکی با امکانات بالا، ۴. ایجاد اورژانس صحرائی در پشت خط مقدم، که باعث کاهش چشمگیر تلفات رزمندگان شد، ۵. راه اندازی گروهی تحت عنوان امداد خودرویی، بین جاده‌ای به منظور تسهیل انتقال کمک‌های مردمی به جبهه‌ها، ۶. اجرای طرح حفر تونل زیرزمینی برای نزدیک شدن به عراقی‌ها به منظور امکان فریب دشمن و تقویت تهاجمی نیروهای ایرانی ۷. طراحی خاکریزهای دو جداره به منظور حفظ جان رزمندگان، ۸. ساخت ابزارهای خشی کننده بمب‌های شیمیایی، ۹. ایجاد ابرهای کاذب به منظور کور کردن دید دشمن، با توجه به مطالب ذکر شده به جرات می‌توان جهادسازندگی را شاه کلید عملیاتها دانست. (امان پور قرایی، ۱۳۹۶) سایر فعالیت‌های جهاد در پشتیبانی از جنگ انجام حمل و نقل و ترابری ماشین آلات و تجهیزات سنگین یگانها به جبهه بود. (ماهنامه جهاد، شماره ۲۱) و تدارک رسانی به جبهه و ارسال کمک‌های مردمی و نامه به جبهه بود. (فرخ پی، ۱۳۹۲:۳۹) اقداماتی مانند تأمین یخ، تأمین سوخت، تولید و تعمیر و تجهیز، ساخت جاده و فرودگاه و آشپخانه و احداث پل روی رودخانه‌ها بود. (قیم، ۱۳۹۷:۴۰۰)

۳. نقش مدیران غیرنظامی (دولتی) در دوران دفاع مقدس

۳.۱. شرایط و معیارهای انتخاب مدیران

پس از سقوط رژیم پهلوی لازم بود که مدیران انقلابی و متخصص جایگزین مدیران طاغوتی شوند. (بصیری پور، ۱۳۹۶)

برای این امر لازم بود شرایط و معیار انتخاب مدیران تغییر و قانونی جدید تنظیم و تصویب گردید و آنکه افرادی بتوانند به مدیریت برسند در وهله اول باید صلاحیتشان توسط یک فرد سرشناس یا امام جمعه تأیید می‌گردید (چغاخوری، ۱۳۹۶). پس از تأیید صلاحیت افراد سابقه آنها مورد بررسی قرار می‌گرفت، اگر فرد در گذشته سابقه فعالیت مذهبی داشت در اولویت استخدام قرار می‌گرفت، همچنین در مصاحبه‌های گزینشی داشتن صفاتی همچون صداقت، تواضع و قناعت و شجاعت و... مد نظر قرار می‌گرفت. (باغبانی، ۱۳۹۶)

انجام فعالیتهای سیاسی یا سابقه زندانی شدن در زمان رژیم پهلوی به عنوان فعالیت‌های انقلابی از اولویت‌های استخدام به شمار می‌آمد. (فروتن، ۱۳۹۶)

یکی از مشکلات مهم در انتخاب یک مدیر از جهت تخصص یا تعهد بود، برخی از مسولان اعتقاد داشتند باید به تعهد افراد بیشتر از تخصص آنان اهمیت داد و برخی دیگر برعکس، اما در نهایت پس از صورت گرفتن بحث‌های گوناگون در نتیجه تصمیم گرفته شد که به تعهد و تخصص همزمان و توأمان توجه شود و مورد ملاک قرار بگیرد. (آوایی، ۱۳۹۶)

یکی از مشکلاتی که بعد از انقلاب با آن مواجه شدیم تفاوت شیوه مدیریتی مدیرانقلابی با جوانان بود: مدیران جوان به طور کلی تحصیل کرده بودند و مدیریت آکادمیک را قبول داشتند و اعتقادی به شیوه مدیریت انقلابی نداشتند، این امر باعث تناقض در شیوه مدیریتی کشور می‌گشت. (مؤمن نژاد، ۱۳۹۶)

۳،۲. مدیریت مسائل حیاتی جنگ با محوریت اتحاد و انسجام ملی

بعد از حمله رژیم بعث عراق یکی از مهمترین مسائل مطرح شده مدیریت مسائل مهم و حیاتی جنگ بود. برای حل مشکل عمده ایجاد شده در زمان دفاع مقدس یک مدیریت جهادی نیاز بود که جوانان انقلابی با سن کم توانستند به بهترین شکل ممکن از پس این آزمون دشوار برآیند. به پاس کارآمدی مدیران جوان در شرایط جنگی اختیارات آنها در شرایط خاص بسیار بالا بود و می‌توانستند با فراغ بال، به وظایف خود رسیدگی کنند. (بصری پور، ۱۳۹۶)

همدلی مسولان با مردم از نکات قابل ذکر است مسولین در بدترین شرایط جنگ کنار مردم می‌ماندند و هیچ‌گاه صحنه را ترک نمی‌کردند حتی در شرایطی مانند حمله‌های شیمیایی در کنار مردم می‌ماندند. از بهترین نمونه‌های مدیریت جهادی در طول دفاع مقدس مدیریت جنگ در آبادان بود. در آبادان ستادی متشکل از مسولان محلی شهر برای مدیریت مسائل حیاتی تشکیل شد در کنار مسولین مردم عادی نیز می‌توانستند در این جلسات شرکت کنند و نظرات خود را به گوش مسولین برسانند این ستاد توانست مشکل اشغال اداره دارایی شهر آبادان و فلج شدن شریان اصلی اقتصادی شهر را بعد از ماجرای سینما رکس به بهترین شکل ممکن حل کند. (قلیچ فریور، ۱۳۹۶)

۳،۲،۱. مدیریت وضعیت بهداشتی

با آغاز جنگ تحمیلی و حملات توپخانه‌ای و هوایی دشمن به نقاط مختلف شهرها و تاسیسات حیاتی، کلیه مراکز بهداشتی و درمانی مناطق نفت خیز جنوب به طور کامل در اختیار رزمندگان قرار گرفت و همان روزهای اول جنگ گروه‌های پزشکی به جبهه اعزام شدند و تا

مهرماه سال ۱۳۹۳ تعداد زیادی عمل جراحی بزرگ و کوچک در منطقه جنگی صورت گرفت همچنین خدمات بهداشتی و درمانی برای مردم جنگ زده صورت گرفت. (قیم، ۱۳۹۷: ۳۳۳)

پس از شروع جنگ تحمیلی مردم، شهر آبادان را ترک کردند و این باعث مشکلات متعددی شد حتی مدیران نیز شهر را ترک کردند و پالایشگاه آبادان را به فرماندار واگذار کردند. بعد از ترک شهر توسط مردم یکی از مشکلات مهم ایجاد شده در شهر عدم وجود دارو و امکانات درمانی بود. این امر روند درمان و بهبودی رزمندگان را با مشکل مواجه کرده بود، برای رفع این مشکل با حضور فرماندار تصمیم گرفته شد که دارو خانه‌هایی که صاحبانشان شهر را ترک کرده‌اند باز شود تا اقلام دارویی مورد نیاز رزمندگان از آنجا تأمین شود. تمام داروهایی که از داروخانه‌ها برداشته شده بود لیست شده و بر دیوار داروخانه‌ها نصب گردید تا ضرر و زیان آنها پس از اتمام جنگ تأدیه گردد. (قلیچ فریور، ۱۳۹۶)

۳.۲.۲. کمبود امکانات درمانی

یکی از بزرگترین مشکلات ایجاد شده در زمان جنگ کمبود امکانات درمانی و پزشکی بود. مهاجرت مردم و پزشکان از شهرهای جنگ زده باعث حادثر شدن کمبود پزشک در شهرها می‌گشت، برای حل این مشکل پزشکان متخصص از سراسر کشور به مناطق محروم اعزام می‌شدند. در صورتی که امکانات درمانی کافی وجود نداشت مجروحین در کمترین زمان ممکن به شهرهایی که دارای امکانات درمانی بهتر و امنیت بیشتر بودند اعزام می‌شدند. (ناطق، ۱۳۹۶)

۳.۲.۳. مدیریت امکانات رفاهی رزمندگان

بعد از شروع جنگ مشکلاتی از قبیل عدم وجود نانوائی و حمام در مناطق درگیر جنگ و شهرهای جنگ زده بسیار مشکل ساز شد، برای رفع این مشکل فراخوانی مبنی بر نیاز به نیروی متخصص اعلام شد و پس از فراخوان مردم کاملاً داوطلبانه هر کس با هر مهارت و توانایی که داشت به مناطق درگیر جنگ اعزام می‌شد. برای گرم کردن حمام‌ها در مناطق درگیر و با توجه به نابسامان بودن وضعیت برق، مدیران تصمیم گرفتند موتور برقی که با نفت و گازوئیل کار می‌کرد به مناطق مذکور ارسال کنند، آن‌ها توانستند با مدیریت جهادی سوخت این موتورها را تأمین کنند. (قلیچ فریور، ۱۳۹۶)

۳.۳. مدیریت مالی و اقتصادی جنگ

۳.۳.۱. مدیریت بحران نفت

وضعیت اقتصادی ایران در ابتدای انقلاب مناسب نبود و هرگونه فعالیت در حوزه نفت و گاز،

تأثیر بر استقلال و حاکمیت و اقتصاد ملی داشت و براساس اسناد موجود، جنگ در مناطق نفت خیز حدود ۴۵ روز زودتر از سایر مناطق آغاز گردید و ۱۰ روز قبل از جنگ جلسه مدیریت بحران تشکیل و تصمیماتی را گرفتند چون عراق نسبت به منابع غنی و تاسیسات نفتی خوزستان توجه خاصی داشت. (قیم، ۱۳۹۷: ۱۲۲)

پس از شروع جنگ تحمیلی مدیران و کارکنان صنعت نفت می‌دانستند که مهمترین هدف رژیم بعث عراق حمله به تاسیسات نفتی است. بنابراین لازم بود هر روز نیروها برای حمله احتمالی آماده شوند تا بتوانند در صورت وقوع بهترین عملکرد از خود نشان دهند. مهم‌ترین برنامه در این دوران برگزاری دائمی رزمایش‌های مختلف برای بالا بردن آمادگی نیروها برای مقابله با حملات احتمالی به تاسیسات نفتی در دستور کار مدیران صنعت نفت قرار داشت. (فروتن، ۱۳۹۶)

به علت اهمیت حیاتی صنعت نفت برای ایران با مدیریت سریع و با برنامه مکان‌های مربوط در مناطق نفت خیز استتار شدند و لاین‌ها مرتب می‌شد و اگر حمله‌ای صورت می‌گرفت بازسازی‌های همزمان انجام می‌گرفت زیرا نفت شریان حیاتی اقتصاد ایران بود. یکی از موضوعات مهم در مدیریت مسائل مربوط به نفت مراقبت در بخش صادرات نفت بود، برای مشتریان نفت ایران در آن زمان چون سیستم اقتصادی کشور به صورت یکپارچه کنترل می‌شد وقت هم مشتریان از قبل تعیین شده داشت مبتنی بر این موضوع آمادگی مداوم و مستمر کارکنان نفت به عراق اجازه نمی‌داد مسیر انتقال نفت را قطع کند. (فروتن، ۱۳۹۶)

۳،۳،۲. تدابیر دولت در حوزه مدیریت مالی جنگ

بعد از شروع جنگ مشکلات اقتصادی مختلفی گریبان دولت را گرفت، یکی از مشکلات تعطیلی بانک‌ها در شهرهای جنگ زده بود که در پی آن کمبود پول در جامعه حس می‌شد اما مردم با همدلی همیشگی خود با ارسال منابع نقدی و غیر نقدی خود به جبهه‌ها نگذاشتند این مشکل به یک بحران تبدیل شود. (قلیچ، ۱۳۹۶)

یکی دیگر از مشکلاتی که دولت با آن دست و پنجه نرم می‌کرد پایین آمدن قیمت نفت به پایین‌ترین سطح خود و از طرفی بالا بودن هزینه‌های جنگ دولت را به دردسر بزرگی انداخته بود اما دولت توانست با صرفه جویی در هزینه‌های خودش و ایجاد سیستم کوپنی مشکلات مالی را به خوبی مدیریت کند. از این رو دولت قیمت دلار را در حد نرخ قبل از انقلاب نگه داشت و با برنامه ریزی دقیق درآمد ارزی را به صورت سهمیه بندی برای امور ضروری مصرف می‌کرد. به

عنوان یک موفقیت باید توجه داشت که در طول هشت سال جنگ میزان تورم زیاد نبود و دولت اجازه نمی‌داد قیمت اجناس افزایش پیدا کند. (بصیرزاده، ۱۳۹۶)

۳،۳،۳. تأمین آذوقه

در دوران دفاع مقدس محدودیت‌هایی در امنیت غذایی کشور ایجاد شد که براساس تعریف بانک جهانی امنیت غذایی را دسترسی همه مردم در تمام اوقات به غذای کافی برای داشتن یک زندگی سالم تعریف نموده و بر سه عنصر موجود بودن غذا، دسترسی به غذا و پایداری در دریافت غذا استوار است. امنیت غذایی سنگ بنای یک جامعه و عنصر اصلی سلامت فکری، روانی و جسمی آن جامعه است و نا امنی غذایی تهدیدی بالفعل یا بالقوه علیه ارزش‌های بنیادین نظام اسلامی است و در یک نظام سیاسی - اجتماعی، ارزش‌های حیاتی و در نتیجه امنیت ملی کشور را تضعیف می‌نماید. (ادوارد آزر، چونگ این مون، ۱۳۷۹: ۲۸) که مسولان برای ایجاد امنیت غذایی در دوران دفاع مقدس اقداماتی انجام دادند.

مهم‌ترین مشکل تأمین آذوقه شهرها و جبهه‌ها احتکار مواد غذایی توسط بعضی از مردم بود. این امر می‌توانست مشکلات متعددی را ایجاد کند. مسولان برای رفع این مشکل سیستم کوپنی را راه اندازی کردند که با استفاده از این سیستم می‌توانستند عرضه و تقاضا کالاهای اساسی را تحت نظارت قرار دهند. (بصیری پور، ۱۳۹۶)

یکی از کارهای رییس اداره بازرگانی اندیمشک برای مدیریت تقاضاها استفاده از سیستم پست بود. با توجه به موفقیت این برنامه در کنترل احتکار، این روش در اهواز و بقیه شهرها به اجرا درآمد. (صافدل، ۱۳۹۶)

یکی از راههای تأمین آذوقه در زمان جنگ کمک‌های مردمی بود به عنوان مثال وقتی اعلام شد در جبهه‌ها به نان خشک احتیاج داریم، سیلی از کامیون‌های حاوی نان خشک به سمت خوزستان گسیل شد. (قلیچ فریور، ۱۳۹۶)

۳،۳،۴. راه اندازی بسیج اقتصادی

به منظور مدیریت توزیع و تأمین نیازهای مردم، شبکه‌های توزیع تحت بسیج اقتصادی راه اندازی شد. طبق این برنامه کالاها متناسب با نیاز مردم به صورت عادلانه و به شکل مساوی بین آنان تقسیم می‌شد. همه وزارت خانه‌ها موظف شده بودند که نیازهای غیرضروریشان را حذف کنند. (صافدل، ۱۳۹۶)

۴. تدارکات و امور لجستیکی جنگ

۴.۱. کمبود امکانات و منابع

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی صدام با تحریک استعمار جهانی به ایران حمله کرد. با توجه به شرایط پس از انقلاب و حمایت استکبار جهانی از عراق، با توجه به تحریم نیروهای مسلح با مشکل کمبود سلاح مواجه شدند و این امر در صورتی بود که ارتش عراق با سلاح‌های پیشرفته غربی مجهز شده بود. به علاوه خیانت‌های داخلی شرایط را سخت‌تر کرده بود. برای مثال بنی صدر در تأمین نیروها در خوزستان کم کاری می‌کرد که این امر توانست ضربات سنگینی به مواضع دفاعی ما وارد کند اما با همدلی و ایمان رزمندگان این توطئه‌ها خنثی گردید. (آشینه گر، ۱۳۹۶)

یکی دیگر از مشکلات پیش روی مردم خوزستان و مسولین کمبود سوخت و غذای روزانه بود. این امر سبب ایجاد صف‌های طولانی شده بود که با صبر و سیستم کوپنی تاحدودی این مشکلات مدیریت شد. (آملازاده، ۱۳۹۶)

۴.۲. توزیع امکانات و تجهیزات بین نیروها

یکی از مشکلات مهم پیش روی مسولان توزیع امکانات و تجهیزات بین مردم بود. تأمین نیازهای روزانه از اهمیت بالایی برخوردار بود، زیرا کمبود مایحتاج می‌توانست موجب هرج و مرج شود. (تولایی، ۱۳۹۶)

پس از تأمین امکانات و تجهیزات، تقسیم عادلانه آن یک مسئله بسیار مهم بود. این امکانات باید به صورت مساوی در سراسر کشور انجام می‌گرفت در غیر این صورت موجب اختلافات قومی و مذهبی و اتهام به تبعیض می‌شد. یکی از امکانات و تجهیزات مهم در جنگ مسئله آموزش بود که باید امکانات آموزشی از قبیل کتاب و تخته سیاه و کاغذ به سراسر کشور ارسال می‌شد تا جنگ آموزش را تعطیل نکند. (بلادیان موسی، ۱۳۹۶)

۵. تبعات منفی جنگ تحلیلی برای غیرنظامیان

یکی از مهمترین اقدامات در دوره حساس ابتدای جنگ تحمیلی که به وسیله مناطق نفت خیز جنوب انجام شد اسکان آسیب دیدگان جنگی بود که خانه و کاشانه خویش را ترک نموده بودند. بیشتر ساکنان شهرهای مرزی خرمشهر، آبادان، بستان، هویزه و سوسنگرد و روستاها بودند که بدون اینکه فرصتی برای جمع آوری وسایل مورد نیاز زندگی داشته باشند مجبور به ترک خانه و

کاشانه خود شده بودند که مناطق نفت خیز جنوب چند اردوگاه را مدیریت و پشتیبانی می نمودند. (کارنامه شرکت ملی نفت ایران، بی تا: ۳۶)

بعد از شروع جنگ تحمیلی مردمی که خانه‌هایشان را از دست داده بودند مجبور به مهاجرت شدند. مهاجرت مشکلات متعددی از جمله تراکم جمعیت و اسکان و مسائل بهداشتی و تأمین مواد غذایی ایجاد کرده بود. مهاجرین ابتدا در کپرها و کانتینرها و مدارس مستقر می شدند و بعدها کمپ‌های مخصوص مهاجرین شکل گرفت که اندکی از مشکلات آنها را کم می کرد. (داوودی نژاد، ۱۳۹۶)

بعد از هر مهاجرتی تقابل فرهنگی از بزرگترین مشکلات است. مهاجرین با فرهنگ‌های مختلف مجبور بودند در یکجا زندگی کنند. یک راهکار برای رفع این تعارضات فرهنگی تکیه به عامل وحدت بخش دین بود که روحانیت و گروه‌های فرهنگی در تبلیغ این امر تلاش کردند. راهکار دیگر توجه به عرق ملی و ایرانی بودن برای ایجاد وحدت و رفع این تعارضات فرهنگی بود. (حسین نژادیان، ۱۳۹۶)

به منظور رسیدگی به امور مهاجرین، بنیاد امور مهاجرین جنگ تحمیلی تشکیل شد. بخشی از فعالیت‌های این بنیاد در اردوگاهها تشکیل برنامه‌های فرهنگی از قبیل نمایش فیلم و برگزاری تئاتر و کلاس‌های قرآن و نماز جماعت بود. (صافدل، ۱۳۹۶)

۶. آموزش و پرورش در دوران دفاع مقدس

در اوایل جنگ وضعیت نظم مدارس به هم ریخته بود و بخشی از پرسنل آموزش و پرورش از جمله مدیران برای کمک به رزمندگان به جبهه می رفتند و همین امر موجب بی نظمی در مدارس شده بود که با تشکیل ستاد جنگ در مدارس این مشکل تا حدودی مرتفع شد. یکی از اقدامات مهم آقای سید کاظمی اکرمی تشکیل ستاد هماهنگی جنگ در ادارات آموزش و پرورش بود. جلسات متعددی با حضور مدیران آموزش و پرورش اهواز برگزار می گردید تا مشکلی در فرایند آموزش و پرورش در طول جنگ تحمیلی ایجاد نشود. (اکرمی، ۱۳۹۶)

دانش آموزان بسیاری به صورت داوطلبانه به جبهه می رفتند. به همین خاطر خود و خانواده آنها نگران تحصیلاتشان بودند. این افراد باید تحصیلاتشان سرسامان پیدا می کرد تا وقتی از جبهه برمی گشتند، بتوانند به تحصیلاتشان ادامه دهند و وارد دانشگاه شوند. بنابراین آموزش و پرورش با استفاده از آنچه در اختیار داشت برای دانش آموزانی که داوطلبانه به جبهه می رفتند امکانات را مهیا کند تا آنها به راحتی بتوانند به تحصیلاتشان در جبهه ادامه دهند و نگران تحصیلاتشان نباشند. (اکرمی، ۱۳۹۶)

آقای اکرمی در طول زمان مدیریت خود توانست خدمات ارزنده‌ای ارائه دهد. اینجا به طور خلاصه به بخشی از خدمات وی اشاره می‌کنیم: در زمان مدیریت وی معلمان به صورت خودجوش هر روزه کمک‌های نقدی و غیر نقدی خود را برای کمک به جبهه‌های حق علیه باطل ارسال می‌کردند، می‌توان گفت نظام آموزش و پرورش یکی از عناصر مهم در پشتیبانی از رزمندگان در جبهه‌های جنگ بودند، اجرای طرح تغذیه رایگان در مدارس، تنظیم جلسات ملاقات عمومی و حل مشکلات معلمان، تفویض اختیار برخی امور به استانها، ارسال وسایل آزمایشگاهی به مدارس درگیر در مناطق جنگی، برگزاری امتحانات رزمندگان در سه نوبت، ارائه خدمات فنی و مهندسی به رزمندگان، تدریس از طریق تلوزیون برای جنگ زده‌ها و راه اندازی دانشگاه پیام نور گوشه‌ای از خدمات سید کاظم اکرمی بود. (اکرمی، ۱۳۹۶)

۷. وضعیت بهداشت و درمان در دوران دفاع مقدس

بعد از حمله رژیم بعث عراق به ایران یکی از اساسی‌ترین مشکلات پیش آمده بحث بهداشت و درمان بود. به علت کمبود پزشک و امکانات کار درمان در جبهه‌ها و شهرهای جنگ زده به کندی پیش می‌رفت و با اختلال جدی همراه بود. (مصاحبه با بیانک، امین، ۱۳۹۶) برای رفع این مشکل یک مدیریت جهادی نیاز بود. با توجه به مهاجرت پزشکان ایرانی در حین جنگ، برای جبران کمبود پزشک در ایران، محکوم بودند تا از هند و پاکستان و فیلیپین و بنگلادش پزشک بیاورند تا مشکلات کمبود پزشک حل شود. (ماندنی، ذراتی، ۱۳۹۶)

پزشکان خارجی به طور معمول در کنار درمانگاه‌ها یا اردوگاههای مهاجرین مستقر می‌شدند تا بتوانند در سریع‌ترین حالت ممکن به مریضان و مجروحان رسیدگی کنند. (مصاحبه با فروتن، ۱۳۹۶) جهاد سازندگی نیز در ساخت بیمارستانها و رفع کمبود دارو، نقش بسزایی داشت و توانست با مدیریت جهادی و فکر انقلابی این مشکلات را حل کند. (طالب باغبانی، ۱۳۹۶)

۸. نقش روحانیت در دفاع مقدس

روحانیت پس از شروع جنگ، نقش کلیدی ایفا کردند. آن‌ها در ابتدای جنگ با سخنان خویش جوانان را ترغیب به حضور در جبهه‌ها می‌کردند. (مصاحبه با امیدی عبدالعلی، ۱۳۹۶) شاهد بودیم که بسیاری از جوانان با تاثیر گرفتن از سخنان روحانیون عازم جبهه شدند. روحانیون، نقش بسیار

مهمی در تقویت روحیه رزمندگان و مردم عادی داشتند، آن‌ها با سخنرانی‌های مختلف و اقامه نماز در جبهه‌ها و شهرها در تقویت روحی رزمندگان نقش بسیار کلیدی ایفا می‌کردند همچنین اگر مردم نیاز داشتند با یک مدیر صحبت کنند، روحانیت نقش واسطه را بازی می‌کرد که این امر در نزدیکی مسولان و مردم نقش مهمی داشت. (قناعتی، ۱۳۹۶)

۹. نقش زنان در دوران دفاع مقدس

بانوان در دوران دفاع مقدس نقش پر رنگی داشتند، به جرات می‌توان گفت نقش بانوان در دفاع مقدس اگر بیشتر از مردان نباشد کمتر نبوده است. (مصاحبه با بیانک، امین، ۱۳۹۶) فعالیت عمده زنان امور پشتیبانی بود برای مثال شست شوی لباس رزمندگان، تهیه لباس، بسته بندی مواد غذایی و اجناس، پرستاری از مجروحان به خصوص بعد از حملات شیمیایی بخشی از فعالیت بانوان در طول جنگ تحمیلی بود. (مصاحبه با بصیرزاده، ۱۳۹۶)

۱۰. مدیریت بر امنیت عمومی مناطق جنگ زده و حراست از اماکن و اموال مردم

بخش مهمی از مدیریت امنیت عمومی مناطق درگیر جنگی به وسیله خود مردم انجام می‌گرفت. مردم خودشان مسائل امنیتی را خودجوش انجام می‌دادند، نه فرماندهی بود نه جبهه‌ای بود و نه سپاهی و نه بسیجی، خود مردم بسیج شده بودند. (آشینه گر، ۱۳۹۶) در مجموعه حوزه‌های امنیتی دستگاهها تقسیم شده بودند، یک قسمت وزارت اطلاعات، یک قسمت اطلاعات سپاه و قسمتی ژاندارمری همه در شورای تأمین استان قرار می‌گرفتند و هماهنگی‌های لازم برای حفاظت و تأمین تصمیم‌گیری و اجرا می‌شد. (آملازاده، ۱۳۹۶) برای تحقق امنیت شهروندان ستادی در فرمانداری اهواز تشکیل شده بود شامل نمایندگان نیروهای انتظامی و نهادهای انقلابی معروف به اتاق ۸ که راهکارهای امنیتی را بررسی می‌کردیم. از جمله فعالیت‌ها برای مدیریت امنیت عمومی، ادغام نیروها در صورت ضرورت و مقابله با شایعات و حضور نیروهای انتظامی و اکیپ‌های خنثی سازی برای خنثی کردن خمپاره‌ها سبب ایجاد آرامش در بین مردم می‌شد. (بدیروای، ۱۳۹۶)

نتیجه‌گیری

جنگ به عنوان یکی از پدیده‌ها و بحران‌های مهم، آثار و پیامدهای بسیاری در زندگی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و دفاعی کشورهای درگیر دارد و زمینه ساز بحران‌های متعددی

است، از این رو کنترل و مدیریت بحران جنگ دارای اهمیت ویژه‌ای است که فرماندهان نظامی در صحنه مقابله با دشمن تجاوزگر و مدیران غیر نظامی در پشت جبهه به خوبی توانستند این بحران را مهار و آن را کنترل نمایند. اهم مشکلات و مواردی که در استان خوزستان به عنوان استان درگیر در صحنه جنگ با آن روبه رو گردید به شرح زیر می‌باشد:

۱. بهره‌گیری از حضور و مشارکت گسترده مردم در پشتیبانی از جنگ و تأمین اقلام و مایحتاج عمومی.
۲. مدیریت در مسائل حیاتی کشور در زمان جنگ مانند کوپن و بحران نفت.
۳. مدیریت بر وضعیت درمانی و بهداشتی مردم و رزمندگان.
۴. مدیریت امکانات رفاهی رزمندگان در استان خوزستان.
۵. مدیریت بر منابع مالی و تعطیلی بانک‌ها در مناطق جنگ زده.
۶. مدیریت تأمین آذوقه برای جبهه و مردم و جلوگیری از احتکار.
۷. مدیریت بر جابه‌جایی و استقرار مردم جنگ زده در خوزستان و دیگر استانها.
۸. مدیریت بر آموزش رزمندگان دانش آموز و معلمان.
۹. تشویق و تهییج مردم در دفاع به وسیله روحانیت.
۱۰. مدیریت بر امنیت عمومی مناطق جنگ زده و حراست از اماکن و اموال مردم.

آنچه در این پژوهش مورد احصا گردید برگرفته از ویژگی خود انقلاب اسلامی است که با یک مدیریت جهادی به پیروزی رسید و سپس برقراری امنیت داخلی است که تلاش مخلصانه و خستگی ناپذیر، نیت الهی و ولایت مداری و خودباوری و اعتماد به نفس و روحیه و انگیزه انقلابی و فداکاری و ایثار و اخلاص مدیران و تلاش و کار بی وقفه و استفاده از ظرفیت‌ها و امکانات داخلی بوده و توانسته منشأ اثر باشد.

منابع

- ادوارد آزر، چونگ این مون (۱۳۷۹). امنیت ملی در جهان سوم، ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- اکرمی، سید کاظم (۱۳۹۶). وزیر آموزش و پرورش و نماینده دوره اول مجلس شورای اسلامی. تهران: امانپور قرایی، محمد تقی (۱۳۹۶). معاون آموزش و تحقیقات جهادسازندگی و عضو شورای مرکزی جهاد سازندگی. تهران
- آشینه گر، عبدالامیر (۱۳۹۶). سرپرست بخش‌داری هویزه در دفاع مقدس. اهواز
- آملازاده، محمدرضا (۱۳۹۶). مسئول گروه سیاسی استانداری استان خوزستان
- آوایی، سید احمد (۱۳۹۶). فرمانده پیشین سپاه پاسداران شهرستان دزفول. دزفول
- باتمان قلیچ، فیور (۱۳۹۶). فرماندار آبادان در دفاع مقدس. اهواز
- بدیروای، منصور (۱۳۹۶). معاون سیاسی فرمانداری اهواز و مسئول ستاد جنگ زده های اهواز
- بصیرزاده، غلامرضا (۱۳۹۶). مسئول ستاد بازسازی مناطق جنگ زده استان خوزستان در دفاع مقدس. تهران
- بصیری پور، غلامرضا (۱۳۹۶). فرماندار شوشتر - اندیمشک و دزفول در دوران دفاع مقدس. اهواز
- بیانک، امین (۱۳۹۶). شهردار اهواز و نماینده مردم اهواز در مجلس شورای اسلامی. تهران
- تولایی، محمدحسن (۱۳۹۶). مدیرعامل شرکت ملی مناطق نفت خیز جنوب - سرپرست استانداری خوزستان. تهران
- چغاخوری، ایرج (۱۳۹۶). مدیر جنگ زدگان امیدیه و شهردار هندیجان. اهواز
- چناری، کریم (۱۳۹۶). بخشدار شوش و معاون فرماندار اندیمشک در دوران دفاع مقدس. اهواز
- حسین نژادیان، حسین (۱۳۹۶). فرماندار رامهرمز و شوشتر در دفاع مقدس. دزفول
- داوودی نژاد، غلامرضا (۱۳۹۶). بخشدار اروند کنار و آبادان در دفاع مقدس. آبادان
- ذراتی، ماندنی (۱۳۹۶). مسئول ستاد پشتیبانی جنگ ماهشهر و سرپرست بنیاد شهید ماهشهر. ماهشهر
- شفائیان، حسن (۱۳۹۶). معاون فرماندار بهبهان و فرماندار ایزه در دفاع مقدس. تهران
- صافدل، حمید (۱۳۹۶). مسئول ادار امور اجتماعی و رئیس اداری بازرگانی دزفول در دفاع مقدس. تهران
- طالب باغبانی، صادق (۱۳۹۶). مسئول پشتیبانی جنگ جهاد استان خوزستان. اهواز
- عامری، احمد (۱۳۹۶). شهردار اهواز در دوران دفاع مقدس. اهواز
- فرخ پی، عبدالرضا (۱۳۹۲). جهادسازندگی خوزستان در دفاع مقدس، تهران: انتشارات نیلوفران.
- فروتین، فرهاد (۱۳۹۶). کارمند فرمانداری مسجد سلیمان
- قناعتی، حمید (۱۳۹۶). بخشدار گتوند و سرپرست فرمانداری شوشتر در دفاع مقدس. شوشتر
- قیم، بهادر (۱۳۹۷). مراکز اقتصادی خوزستان در جنگ، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- کارنامه شرکت ملی نفت ایران (بی تا). ، مناطق نفت خیز جنوب در سال ۱۳۶۵، اهواز، بی تا.

- ماهنامه جهاد «راه اندازی ماشین های جنگی در خاموشی و زیر رگبار گلوله ها» تهران، جهاد سازندگی: ۱۳۶۰
- مطلق، محمداسماعیل (۱۳۹۶). مسئول امور بیمارستان های منطقه جنگی. تهران
- مومن نژاد، موسی (۱۳۹۶). فرماندار شهرستان های رامهرمز، قصرشیرین، دزفول و سرپل ذهاب. تهران
- ناطق، اسماعیلی (۱۳۹۶). بخشدار آغاچاری و فرماندار سوسنگرد در دفاع مقدس. اهواز
- نوری، جعفر (۱۳۹۶). بخشدار آغاچاری و فرماندار ماهشهر و مدیرکل صنایع سنگین استان خوزستان. تهران.